

BİLİNMEYEN BİR TANRIYA İMAN*

Anthony KENNY**
Çev.: Fatih TOPALOĞLU***

Özet

Bu makale, 'negatif teoloji'ye dair dinî düşüncüyü ele almakta ve onun, Tanrı inancına imkân sağlama konusunda güvenilir olmadığını ileri sürmektedir. Bu düşünce, John Scotus Eriugena, Canterburyli Anselm ve Nicholas Cusanus gibi farklı dönemlerdeki üç teolog tarafından tartışılmış ve onların Tanrı'nın tanımlanamazlığını savunma konusunda (bu üçünün de aslında) agnostik bir tutum sergiledikleri iddia edilmiştir. İşte tam bu noktada şöyle bir paradoks ortaya çıkmaktadır: Eğer Tanrı bilinemez ise, 'bilinmezlik' de dâhil olmak üzere, onun hakkında konuşmak bir çelişki olmaz mı? Makalenin son bölümü ise Tanrı'nın bilinemezliği hakkında konuşmanın bir paradoks olduğunu savunan 19. yy. şairi Arthur Hugh Clough'un iki eseri "Hymnos Aumnos" ve "Qui Laborat Orat"ı ele almaktadır. Clough, Tanrı'yı isimsiz bırakmanın onu reddetmekle aynı şey olmadığını, edebî bir üslupla ifade etmektedir. Samimi bir agnostisizm gerekli bir şeydir.

Anahtar Kelimeler: Agnostisizm, din dili, dua, negatif teoloji.

Worshipping An Unknown God

Abstract

This paper examines the religious tradition of 'negative theology', and argues that it is doubtful whether it leaves room for belief in God at all. Three theologians belonging in different degrees to this tradition are discussed, namely John Scotus Eriugena, Anselm of Canterbury and Nicolas of Cusa, and it is argued that all three, in maintaining the ineffability of God, reach positions that are in effect

* Bu makale 2006 yılında çıkan Ratio'nun 19. sayısının 441 ile 453. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

** İngiliz felsefeci Anthony Kenny, 16 Mart 1931 yılında doğmuştur. Başlıca çalışma alanları, Din Felsefesi, Zihin Felsefesi, Felsefe Tarihi olan Kenny'nin en önemli eserleri

arasında *Action, Emotion and Will, Freewill and Responsibility* bulunmaktadır.

*** Yrd.Doç.Dr.,KTÜ İlahiyat Fakültesi, topaloglu37@hotmail.com.

forms of agnosticism. There is a paradox here: if God is inconceivable, is it not self-refuting to talk about him at all, even to state his inconceivability? The final part of the paper examines the work of the nineteenth-century poet Arthur Hugh Clough, two of whose poems, *Hymnos Aumnos*, and *Qui Laborat Orat*, explore the paradox of talking about the inconceivable Godhead. Clough gives eloquent expression to the idea that leaving God unnamed is not equivalent to disowning him. There is room for a devout agnosticism.

Key Words: Agnosticism, religious language, prayer, negative theology.

Zaman zaman toplumun dinî inancını incelemek üzere anketler yapılır. Anketörler deneklerine “İncil okur musunuz?”, “Ne sıklıkla kiliseye gidersiniz?” gibi sorular yöneltirler. Ben bu anketler vasıtasıyla dindar bir mümin olduğumu fark ettim. Sıkça İncil okuyor, bir ay içerisinde birçok kez kiliseye gidiyorum (bunların çoğu anma törenleri olsa da). Fakat aslında ben bir müminden çok bir agnostikmişim. Belki de anketlerin gösterdiği şey, benim samimi bir agnostik olduğumdur. Bu makalede bu durumu makul bir çerçevede tartışmak istiyorum.

---

230 | db

Muhtemelen son elli yıllık dönemdeki Büyük Britanyalı filozofların önemli bir bölümü (büyük çoğunluğu) bir tür ateistti. Tabii bu iddia açıklanmaya muhtaçtır. Bir anketör bir filozofa, “Tanrı’ya inanır mısınız?” şeklinde bir soru yöneltse, cevap pekâlâ, “Tamam da bu, ‘Tanrı’ sözü ile ne kastettiğinize bağlı.” şeklinde olabilir. Eğer soruyu soran ve muhatabı belli bir anlam üzerinde birleşseler dahi, âlemi yaratanın, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve mutlak anlamda iyi olduğu gibi konularda hâlâ bir evet/hayır yanıtı verme konusunda kararsızlık bulunabilir.

Filozofun kararsızlığının nedeni, “Tanrı’nın var olduğuna inanmıyorum?” sözündeki kapalılık olabilir. Bunu söyleyen bir kimse, “Tanrı’nın var olmadığına inanıyorum”u kastediyordur ki, bu durumda söz sahibi, Tanrı’nın var olmadığına kesin bir şekilde inanan pozitif bir ateisttir. Veya kastedilen şey, “Tanrı’nın var olduğu inancına sahip değilim” gibi daha az bir kesinlikte olabilir ki, böyle birisi yalnızca Tanrı’nın varlığı inancından yoksun olan negatif bir ateisttir. Negatif ateist, Tanrı’nın varlığına inanmayan veya teist olmayan anlamında “a-teist”tir. Ancak negatif bir ateistin pozitif bir ateist olması beklenemez: zira o, yalnızca Tanrı’nın varlığı inancından yoksun değil, aynı zamanda Tanrı’nın var olmadığı inancına sahiptir. Eğer soru, “Tanrı var mıdır?” şeklinde olsaydı, muhtemelen o “evet” veya “hayır” diye değil, “bilmiyorum” diye yanıtlıyacaktı.

Negatif ateistin çok daha önemli bir ayırıcı vasfı bulunmaktadır. Tanrı inancından yoksun olan bu kimseler, ya “Tanrı vardır” sözünün anlamlı fakat belirsiz olduğunu ya da bu ifadenin gerçekte hiçbir şekilde anlamlı olmadığını düşünmektedirler. Bu nedenle 19. Yüzyılın en tanınmış ateistlerinden birisi olan Charles Bradlaugh kendi ateizmini şu şekilde açıklamaktadır:

Bir ateist “Tanrı yoktur” demez, o, “Tanrı sözüyle tam olarak neyi kastetmediğinizi biliyorum; ben Tanrı fikrinden uzağım; ‘Tanrı’ kelimesi bana göre açık ve seçik olmayan bir iddia içeren bir lakırdıdır.”

Din dilinin anlamsız olduğu inancı 20. Yüzyılın ilk yarısından bu güne kadar filozoflar arasında belirgin bir popülariteye sahip olmuştur.

Tanrı’ya iman etmeyen kimseler “Tanrı vardır” ifadesinin doğruluk değerinin belirsiz olduğu düşüncesinden dolayı agnostik ateistler veya kısaca agnostikler diye adlandırılabilir. Bunlar Tanrı’nın var olup olmadığını bilmeyen ancak bilinebilecek bir gerçeklik bulunduğunu düşünen kimselerdir. Din dilinin anlamsız olduğunu düşünen bu kimseler, “Tanrı vardır” ifadesinin herhangi bir doğruluk değerinin bulunmadığını da düşünmektedirler ki, onlara göre burada hiçbir şekilde bilinebilecek bir gerçeklik yoktur. Negatif ateistlerin bu sınıfa işaret ederken biz (biraz da paradoksal bir şekilde) “pozitif negatif ateistler” veya kısaca “pozitivistler” ifadesini kullanabiliriz.

Bu adlandırma uygundur, çünkü 1930’larda mantıkçı pozitivist filozoflar ve İkinci Dünya savaşından sonra da onların yolundan gidenler tarafından din dilinin anlamsız olduğunu göstermek üzere büyük bir sistematik çaba ortaya konulmuştur. Tanrı hakkında konuşmanın genel anlamda imkânsız olduğu tezinin en çok bilinen savunucusu Alfred Ayer’dır.

İfade etmeliyiz ki, pozitif ateistleri negatif ateistler gibi ikiye ayırarak incelemeye gerek yoktur. Tanrı’nın var olmadığına inanan bir kimse, din dilinin anlamsız olduğunu da söyleyemeyecektir: Çünkü eğer o anlamsız olsaydı, “Tanrı yoktur” ifadesi de anlamsız olurdu. Eğer “Tanrı vardır” ifadesi herhangi bir doğruluk değerinden yoksunsa, onun olumsuzluğu da yoksundur.

Filozofların “Tanrı vardır” önermesine ilişkin alabilecekleri dört farklı pozisyon vardır ki bunlar:

1. O, anlamsızdır ve ne doğru ne de yanlıştır: Pozitivizm
2. O, anlamlıdır ancak yanlıştır: Pozitif ateizm
3. O, anlamlıdır ve doğru da yanlış da olabilir: Agnostisizm
4. O, anlamlıdır ve doğrudur: Teizm

Pozitivistler kendi pozisyonlarını ‘doğrulanabilirlik kriteri’ne dayandırır ki, onlara göre, bir açıklama ancak ampirik açıdan doğrulanabilir olursa tam olarak anlamlı olabilir. Ancak Tanrı hakkındaki açıklamalar prensip olarak doğrulanabilir değildir ve bundan dolayı onlar gerçek bir anlamdan yoksundur.

Bazı teistler, Tanrı’yla ilgili açıklamaların ampirik olarak doğrulanabilir olduğu prensibini ifade etmek suretiyle, din dilinin anlamlı olduğunu savunmaya çalışmaktadırlar: onlar Tanrı’nın varlığını desteklemek için dinî tecrübeye başvurmaktadırlar. Birçoğu da “doğrulanabilirlik kriteri”ni tamamen mantıksız olduğu gerekçesiyle, dinî bağlamın dışı dâhil olmak üzere reddetmişlerdir. Bu, birçok açıdan doğrudur. Ancak bu makalede yapmayı düşündüğüm şey, pozitivist anlayışı eleştirmek değil, onun güçlü bir dinî geleneğe ne kadar benzediğini göstermektir. Yüzyıllar boyunca sorgulanmamış bir dindarlığı savunan önceki teologlar, Tanrı’nın bilinemez ve aslında tanımlanamaz olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre, biz insanlar Tanrı hakkında gerçeğe uygun bir şekilde konuşamayız ve onun hakkında tutarlı bir şekilde konuşmak tam anlamıyla imkânsızdır. Zira Tanrı, insan diliyle ifade edilebilecek bir varlık değildir.

Negatif teoloji geleneğinin kurucusunun Neo-Platonik kaynaklarda geçen Dionysius the Areopagite olduğu kabul edilir. Buna karşın ben Tanrı’nın bilinemezliği doktrinini örneklendirmek üzere üç düşünürden bahsedeceğim ki bunlar, 9. yy.’dan John Scotus Eriugena, 11. yy.dan Anselm ve 15. yy.dan Nicholas Cusanus’dur.

Scotus Eriugena, Tanrı hakkında dilin kullanımı ile ilgili olarak oldukça sınırlayıcı bir açıklamada bulunur. Tanrı, Aristoteles’in kategorilerinin hiçbirinde yer bulmaz, zira bunların tamamı onu inkâr edebilir –yani negatif (apotetik) teoloji-. Diğer yandan, Tanrı her şeyin nedenidir ki, her şey onu tasdik edebilir: Tanrı’nın iyi, ışık vb. olduğunu söyleyebiliriz –bu da pozitif (kapatik) teolojidir. Tanrı’ya yönelttiğimiz bütün sıfatlar, ancak uygunsuz ve mecazi olabilir. Tanrı hakkında “iyi” ve “adil” gibi kelimelerin bu şekilde kullanımını, “kaya” veya “arşlan” gibi mecazi kullanımından daha açıklayıcıdır. Bu şekildeki ifadelerin karşınının (olumsuzunun) bulunduğu

nu düşündüğümüzde bunu görebiliriz, ancak Tanrı'nın karşıtı yoktur. Çünkü tasdik edici teoloji yalnızca mecazidir, kelimenin tam anlamıyla negatif teolojiyle çelişmez.

Eriugena'ya göre, Tanrı iyi değil, iyiden de öte, alim değil alimden de öte, ebedî değil ebedîden de ötedir. Bu söz aslında bu önermelerin hiçbirisinin tam olarak Tanrısal gerçekliği ifade edemeyeceği gerçeğine bir şey ilave etmez. Eriugena, sözü, Tanrı'nın yalnızca Tanrı değil, Tanrı'dan daha fazlası olduğunu söylemeye getiriyor. Böylece Teslis'in üç zatından olan Baba yalnızca mecazen Baba'dır. Eriugena'ya göre, Aristo'nun kategorileri arasında Tanrı için kabul edilemeyecek olan "etki" ve "edilgi"dir. Mecazi anlam dışında Tanrı ne etki eder ne de etkiye maruz kalır. Kesinlikle ne hareket eder ne de hareket ettirilir, ne sever ne sevilir. İncil, Tanrı'nın sevip sevildiğini söylese de bu, aklın ışığı altında yorumlanmıştır. Akıl otoriteden üstündür; otorite ise akıldan kaynağını alır ve bunun tersi doğru değildir; akıl otoriteden onay almaya ihtiyaç duymaz. Akıl, bize İncil'in isim ve fiilleri kendi gerçek anlamında kullanmadığını, ancak kinaye ve mecazları bizim çocuksu zekâmıza hitap etmek üzere kullandığını söyler.

Aklı aştığından dolayı, bilinmemek suretiyle daha iyi bilinen, kendisi hakkındaki bilgisizliğin gerçek bilgi olduğu, bütün varlığı kabul etmekten çok inanç ve içtenlikle reddeden Tanrı hakkında hiçbir şey aslına uygun bir şekilde söylenemez. (*Periphyseon*, (c.860), 1)

Tanrı hakkındaki bilgimiz, hem teolojinin mecazi açıklamalarından, hem de peygamberlerin tahayyül yetileri gibi özel insanlara Tanrı'nın bahsettiği işaret veya tecellilerden elde edilir. Tanrı'nın kendisi özü insan ve melekler için meçhuldür: Ben nasıl ki bir insan olarak kendimi bilip ne olduğumu bilmiyorsam, Tanrı da ne olduğunu bilmemektedir. Bilseydi kendini tanımlayabilirdi ancak sonsuz tanımlanamaz. Ne olduğunu bilmediğini söylemek Tanrı'ya bir hakaret değildir; çünkü o bir şey değildir. (*Periphyseon*, 2)

Eriugena Tanrı ile yaratılanlar arasındaki ilişkiyi açıklarken, panteizmin bir türü olarak yorumlanabilecek bir dil kullanır ve bu durum onun üç buçuk asır sonra Papa tarafından suçlanmasına neden olmuştur. Tanrı'nın, diyor Eriugena, yaratılanlar içerisinde yaratılmış, yarattığı eşya içerisinde var kılınmış, var olmaya başlayan şeyler içerisinde var olmuş olduğu söylenebilir. (*Periphyseon*, 1,

12) Nasıl ki aklımız düşünceyle meşgul olmak suretiyle kendi varlığını sürdürüyorsa, Tanrı da yarattıklarına yaşam bahşetmek suretiyle, bizzat kendine bir hayat verir. Bu tür açıklamaların Hıristiyan inancıyla açıkça çeliştiğini düşünen kimselere Eriugena, Tanrı hakkındaki diğer bütün olumlayıcı açıklamalar gibi, bunların da yalnızca mecaz olduğu şeklinde bir yanıt verir.

Eriugena'nın agnostisizm noktasına varan bu eseri, sonraki yüzyıllar boyunca Hıristiyan filozoflar arasında kabul görmez. Ancak onun Tanrı hakkında konuşmayla ilgili getirdiği sınırlandırmalar, genellikle negatif teolojinin bir temsilcisi olarak kabul edilen St. Anselm'in getirdiği sınırlandırmalardan daha kapsamlıdır.

Anselm'in ontolojik delilinin öncülü, herkesin hatta bir ateistin bile, kendisinden daha yücesinin tasavvur edemeyeceği bir Tanrı fikrine sahip olduğudur. St. Anselm bu öncülle Tanrı'nın zihinde değil, gerçekte var olması gerektiğini kanıtlamayı önerir. Ancak onun ifade etmiş olduğu, "tasavvur edilebilecek daha yüce bir varlığın bulunmadığı" şeyin bizzat kendisinin de tasavvur edilemeyeceği unutulmamalıdır. Anselm düşüncesinde Tanrı, kavrayış sınırlarının ötesindedir çünkü kendisinden daha yüce olanın tasavvur edilebildiği varlık, Tanrı olamaz. Tanrı tasavvur edilebilir olan en büyük obje değildir; o kavrayış sınırlarının ötesinde olduğundan ve tam olarak tasarlanamaz olduğundan, düşünülebilir olandan daha yücedir. (*Proslogion* (1077-8)).

234 | db

Peki, Anselm "Tanrı" kelimesinin anlamsız olduğu yargısının önüne nasıl geçebiliyor? İfade ettiği şey hakkında düşünülüyorsa, bu kavramın ne anlama geldiğini bilmek nasıl mümkün olabilir? Bir şey bilinemez ise, onu tanımlamak isterken aslında ne söylenmektedir? Anselm, bir sözün kendi anlamıyla, onu tanımlayan şeyin anlamı arasında bir ayırım yapmaktadır. Bu ayırım, söz konusu şeyler belli bir oranda tanımlanabilir ve bilinebilir ise faydalı olabilir ki, Anselm Tanrı'nın var olduğuna inanmaktadır.

Negatif teoloji Nicholas Cusanus'un *De Docta Ignorantia*'sında agnostisizminin zirvesine ulaşmıştır. Daha önce Sokrates'e kadar hiç kimse, aklın bir kimsenin bilgisinin sınırlarına dair bir farkındalık içerdiğini bu kadar güçlü bir şekilde vurgulamamıştı. Cehalet erdemsizliktir: ancak öğrenme süreci, bir kimsenin ne kadar çok şeyi bilmediğine dair adım adım ilerleyen bir bilinç halidir. Hakikat yeterli derecede gerçektir: ancak biz insanlar ona yalnızca sınırlı olarak yaklaşabiliriz.

Hakikat, takribi olanı kabul etmez, mutlağın peşindedir. Daire şeklinde olmayan, nasıl kendinde bulunan bir daireyi ölçemez ise, hakikatten başka hiçbir şey de bizzat kendi doğruluğunu değerlendiremez. Hakikatin bizzat kendisi olmayan zihnimiz, hakikati asla bu kadar kesin bir şekilde kavrayamaz ki, burada artık doğru bir değerlendirme imkânı bulunmamaktadır. Zihnimizin hakikatle olan ilişkisi, çokgenin daireyle olan ilişkisi gibidir. Yani onun ne kadar çok açısı varsa, o kadar çok daireye benzer, ancak açılar sonsuza dek uzatılsa dahi bir daire olamaz. (*De Docta Ignorantia* (1440), 9)

Zihnin hakikate yönelik yaklaşımında doğru olan şey, *öncelikle* Tanrı hakkındaki hakikate yaklaşımının doğru olmasıdır.

Cusa'nın aklî araştırma paradigması bir ölçüdür: Yani biz bilinmeyi daha önce bildiğimiz şeyle karşılaştırarak ölçmek suretiyle bilmeye çalışırız. Ancak sonsuz olanla olmayan arasında herhangi bir orantı bulunmadığından, sonsuzu ölçemeyiz. Tanrı hakkında daha fazla şey öğrenmek adına yapacağımız her şey, tasarladığımız şeyle Tanrısal gerçeklik arasında sınırsız bir uçurum ortaya çıkaracaktır.

Çelişmezlik ilkesinin rehberliğindeki aklımız, kıyaslamalar yapmak suretiyle çalışır. Sözelimi biz, büyük ve küçük arasında ayırım yaparız. Ancak bu ayırım, Tanrı hakkındaki araştırmalarda faydasızdır. Mesela, Tanrı'nın her şeyden büyük olduğunu düşünebiliriz. Kesinlikle Tanrı kendisinden daha büyüğü olmayan bir varlıktır. Ancak bir bedene sahip olamayan Tanrı aynı zamanda kendinden daha küçüğü de olmayandır. O en büyük olduğu kadar en küçüktür de. Bu durum şu genel prensiple açıklanabilir: Tanrı karşıtların birliği ve uyumudur. (*De Docta Ignorantia*, 1, 4)

Tanrı'da bir araya gelen zıtlıklardan birisi varlık/yokluktur: '(En büyük olan) Kendisinden daha büyüğü tasavvur edilemeyendir. Yokluğu tasavvur edilemeyen şeyden daha büyüğü yoktur. Artık bu şekilde var olan bir şey her şey, her şey de bir şeydir. Ve böylece en büyük olan en küçüktür de. (*De Docta Ignorantia*, 1, 4)

Şüphesiz bunların tamamı oldukça irrasyonel görünüyor. Cusa, zihni akıl tarafından tespit edilen çelişkileri aşabilen bir sezgisel bölüm olarak değerlendirmek suretiyle, akıl ve zihin arasında bir ayırım yapan filozofları övmektedir. Yalın dil Tanrısal bilinemezliği ifade etme konusunda yetersizdir ki, burada mecaz ve sembolleri kullanmak zorundayız. Cusa'nın tercih ettiği mecaz, matematiksel olandır. Eğer belli bir daireyi alır ve onun çapını derece derece artı-

rırsak, dairenin çevresinin eğiklik derecesi azalır. Çap sonsuza gittiğinde ise, dairenin çevresi tamamen düz olur. Yani dümdüz bir çizgi en az kavisli bir daireyle aynıdır.

Cusa'nın agnostisizmi, Eriugena gibi öncüllerinden daha ileri gitmektedir. Cusa Tanrı'ya uygulandığında, negatif önermeleri pozitif olanlar kadar yanıtıcı bulur. Tanrı'ya uygun bir isim yoktur. Onu 'Bir' diye adlandıramayız, çünkü bizim açımızdan 'bir' olmak, ötekini dışarda bırakır. Ötekini dışarda bırakırsak, Tanrı'yı 'bir' diye adlandırırken ayırdığımız şey nedir? Dolayısıyla bizler henüz Tanrı'ya bir ad vermekten oldukça uzağız. Bizler hala Tanrı'yı adlandırmaktan oldukça uzağız. (*De Docta Ignorantia*, 1, 24) Bu hakikatle gerçekten yüzleşirsek, bilinçli cehaletimiz kutsal bir cehalet olacaktır. Biz insanların bu noktada umut edebileceği en iyi şey budur.

Peki, negatif teolojide Tanrı inancına hiç mi yer yok? Tanrı "bilinemez" ise, bu, Tanrı kavramının çelişkili bir kavram, Tanrı'nın da var olmayan bir *anlamsızlık* olduğu anlamına gelmez mi? Eğer bilinemezlik yalnızca tutarsızlıktan kurtulmak ise, böyle olabilir; ancak tutarlı olmanın tutarsızlıktan kurtulma ile aynı şey olmadığını düşünmek için birçok nedenimiz var. Bir kavram yalnızca tutarsızlıktan kurtulursa bilinebilir: bu kesin; ancak Kant, Wittgenstein ve Pozitivistler, daha kesin bir bilinebilirlik kriteri önermişlerdir. Bu filozoflar tarafından ortaya konulan şartlar, teizmle ilgili olmayan nedenlerden dolayı yetersiz görünüyorlar; ancak onlar tutarsızlıktan kurtulmanın tek başına gerek şart olup, yeter şart olmadığını söyleme konusunda haklıdırlar.

Eğer Tanrı bilinemez ise, yalnızca bilinmezliğini açıklamak dahi olsa, onun hakkında herhangi bir şey söylemek çelişki değil midir? Buradaki paradoks felsefenin diğer alanlarındakine benziyor. Bertrand Russell, bizi '22 heceden daha az heceyle tanımlanamayan en küçük doğal sayı' ifadesi üzerine düşünmeye davet eden Berry Paradoksu'na büyük önem atfediyor. Bu paradoksa göre, 21 heceden oluşan bir doğal sayı 22 heceden daha az olamaz.

Açıkçası bu paradoksu çözmek için en azından farklı adlandırma şekillerinin arasını ayırmamız gerekiyor. Ve Tanrı paradoksunun çözümü, ki eğer varsa, Tanrı hakkında konuşurken gerçekten değil, ancak mecazen konuşabileceğimiz iddiası ile tamamen bulunabilir.

Eğer durum bu ise, herhangi bir Teoloji bilimi bulunmamaktadır. Skolastiğin ve Rasyonalist felsefenin Tanrısı çelişkilerle doludur. Tanrı hakkında konuşurken bile çelişkiye düşmemeliyiz. Kendimizi çelişkili ifadeler söylerken bulduğumuzda, öncelikle kendimize çekidüzen vermeliyiz. Belki çelişkinin yalnızca görünüşte olduğunu göstermeye çalışır, küçük bir düzeltmenin bu çelişkiyi ortadan kaldıracığı ümidiyle çelişik sonuçlara götüren adımların kökenini araştırırız. Ya da bu çelişkinin mecazi dilin yanlışlıkla gerçek gibi değerlendirilmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Yapmamamız gereken şey, çelişkiyi olgunlukla kabul etmektir.

Tanrı hakkında tam olarak konuşamayacağımızı söylemek demek, Tanrı kelimesinin dil oyununa ait olmadığını söylemek demektir. Gerçek hakikat, dil oyunu içerisindeki hakikattir. Bazı filozoflar burada özel bir din dili oyunu olduğu ve bu oyun içerisinde Tanrı kavramının bulunduğu kanısındadırlar. Bense tam tersine burada herhangi bir din dili oyunu olmadığı ve Tanrı hakkında mecazen konuşabileceğimiz kanaatindeyim. Mecaz yapmak, bir kelimeyi kendi anlamı dışında bir dil oyunu içerisinde kullanmaktır.

Şair Arthur Hugh Clough'a kadar Tanrı'nın bilinemezliği hakkında konuşma paradoksunu böyle bir duyarlılıkla anlatan hiçbir filozof bilmiyorum. Bir örnek olarak 1851 yılında yazdığı Hymnos Aumnos'a bakınız. Onun ilk kıtası akıl ermez uluhiyete bir dua ile başlıyor.

Mabette görüntüsü olan sen
İnsan ruhları kutsala mekân olur
Ki onlar bir zamanlar buradan getirildiler
Şu dışarıdaki görünen güne
Kaybolmaya, parçalamaya ve arkada bırakmaya
Mutlak boşluğu ve boş bir zihinden mahrum olarak
İnatçı merak beyhude arar
Tekrar sıradan resimlerle doldurmak için

Şiir, Tanrı'nın aranacağı mekânın kişinin kendi ruhu olduğu varsayımından hareketle başlıyor. Ruhta bulunan Tanrı, şeklindeki ifade çabası, anlamsız, çelişkili ve gerçekle alakasız bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Atladığım ikinci dördlük, kutsal ifade etme konusunda insan dilinin acziyeti temasını işliyor. Üçüncüde ise sessizliğin –bedensel olduğu kadar ruhsal- ifade edilemezliğe tek yanıt olduğunu ilan ediyor.

Sen ki, bu gizemli mabette
Tahta çıkarılmış, söylediğimiz gibi, Kutsal,
Ben senin ne olup olmadığını ifade edemiyorum
“Böyle” ve “yani” lerden dem vurmayaçağım
Ve “evet” ve “hayır”larla kirlitemeyeceğim.
Kalbimizdeki ve ruhumuzdaki yeterli
Sen her şey olabilirsin; sanat

Agnostisizm şu yönüyle aşırıdır: inkâr etme kabul etme gibi ciddi bir şekilde reddedilmektedir. Bizler yalnızca Tanrı'nın ne olduğunu ifade edememekle kalmayıp, ne olmadığını da söyleyemiyoruz. Bundan dolayı başkaları tarafından ifade edilen tezahürlerin hangisinin inkâr edilemeyeceği şöyle doğru olabilir:

Bu yüce mabette görünmeyen, emin
Görünen şu an ve Kutsal
Yüce mertebeler istemeyeceğim,
Seni oraya yerleştirmek için gelecekte birkaç gün
Ne söylendi ne de henüz inkâr edildi,
Böyle adamlar ya da kadınlar seni gördüler
Ve o zaman; senin ismin böyleydi
Orada ve burada, kimseye görünmedin

Son dörtlükte ise, Clough agnostisizmini bir adım ileri götürüyor. Belki ruhun iç görüşünün bir objesi gibi, Tanrı'nın bulunduğu bir yer yoktur. Belki de biz kendimizi Tanrı'nın bütün insani zihinlerde bulunamayabileceği fikrine alıştırmamız gerekiyor. Fakat o bile duacının bütün imkânlarını alıp götürmez.

Sen sadece bu karanlık mabetteydin
Bilinen ya da bilinmeyen, var olan, kutsal
Orada olmasa bile en azından gözlerde
Onlar etraflarında dönen gerçeğe bakarlar
El yönlendirir, yargı götürür
Bakışta ve duyuşta, kendi kendine ayır
Sen ol; fakat kalpte ve ruhta
Senin sanat olduğunu hissetmek istemeyeceğim

Kendisi hakkında anlamlı hiçbir şey söylenemeyecek olan Tanrı'yı görme veya onu hissetmeye dair hiçbir örneğin bulunmadığı hakikatini kabul eden ruh, ona erişebilir, onun kudretiyle aydınlanmak suretiyle ona yakarabilir ve onun failiyetinin bir aracı olabilir. Peki, bu, Tanrı'nın son tahlilde en azından dualarımızı işiten kudret sahibi bir fail olarak tanınabileceği anlamına gelmez mi?

Bu noktada bir ara verip konuşma eyleminin yani duanın tabiatına bakmamız gerekiyor. Aslında duanın bizzat kendisi Tanrı hakkında bir açıklama değildir; o daha çok Tanrı'ya bir hitaptır. Çağdaş Hıristiyan yazarlar içerisinde dua konusunda en kavrayışlı olanlardan birisi, duanın tabiatını, ölümünden sonra yayınlanan “*God Still Matters*” adlı eserinde tartışan Herbert McCabe O.P.’dir.

McCabe son yıllarda dindarlar arasında dua konusunda belli bir kafa karışıklığı olduğunu gözlemler. İnsanlar bir sınavı geçme ya da tehlikeli bir hastalığa yakalanan hanımlarının iyileşmesi için dua etmede çekingen davranmaya başladılar. Hâlbuki onlar dünya barışı gibi konularda dua ederken biraz daha az karamsardırlar.

Şüphesiz insanın dua etmesine temel itiraz, duanın Tanrı'yı bir suiistimal gibi görünmesidir. İşte, Tanrı Clyst Honiton civarındaki çiftçilere ürünleri için yağmur yağdırmak üzereyken, bu öğleden sonra bahçesinde vereceği davet için koşuşturan bölge papazının ısrarcı duasına kulak kabartır ve fikrini değiştirir. Ancak çiftçilerin daha yakarışlı ve istekli dualarının onun kararını yeniden değiştirip değiştirmeyeceği sürekli bir sorundur. Bunu eleştiren kimseler kendini beğenmişçesine, iyi insanların sıklıkla birbiriyle çelişen taleplerde bulunmasından dolayı, Tanrı'nın bütün duaları işitip, herkesi mutlu etmesinin nasıl mümkün olabileceğini sorarlar. (s.72)

Bu, duanın sanki bir vakit kaybı imiş görünmesine yol açar. McCabe bu sonucu kabul ederek övmektedir. Ona göre dua kesinlikle bir vakit kaybıdır ki, ne bir şey üretir ne de yaratır. Ancak bu zaman kaybı, Tanrı'nın ruhsal yaşantısı ve Teslis şahsiyetleri arasındaki sevgisine iştirak eden bir zaman kaybıdır.

Bu yanıt, yalnızca inananlar için ikna edici görünse de, onun ilk görüntüsüne göre değerlendirilemeyeceği konusunda kesinlikle haklıdır. Çizdiğim bu düşünce çizgisinin hiç kimseye sempatik gelmemesine şaşmamak gerek. Tanrı hakkındaki haberi cümleler tam tamına doğru olamayacağı gibi, Tanrı'ya yöneltilen emir cümleleri de tam olarak bir istek ifade etmeyebilir. Her iki kipte de Tanrı hakkında kullanılan dil, diğer konuşma türlerinden farklı olarak şiirsel bir dildir.

Yine Arthur Clough buradaki paradoksa bilgece yaklaşmaktadır. İlk dönem şiiri olan Quit Laborat Orat'ta o, tarif edilemez Tanrı'ya duada söylenen şeyi şöyle açıklamaya çalışıyor:

Sen, yegâne güneş ve hayat kaynağımız,
Güç ve güvencemiz olarak gördüğümüz ve hissettiğimiz,
Fakat şu fani, ahlaki ihtilafları
Tek başına doğrulukla ortaya çıkaran!
Benim derin ruhum, seni tamamen kandırmadan önce,
Senin mevcudiyetin kutsaldı ve tanımlanamazdı;
Her asi ve bencil düşünce yerilirdi
İradem sana hayrandı.
Ya gözlerim kapanır, bu dünyevi aklın
Dili tutulursa ya da bu sessiz akşam ayrılırsa;
Seni sen olarak görebilecek bir fani arama.
En soyut düşüncelerde inançlıysa bile dinsiz ve cüretkâr
Görmek için görünmek en soyut şekillerde
O, seni aşağılık yollarla iğrenç mezhebe çekmeye cesaret edemez
Sahipsiz değil, isimsiz, sen affedeceksin
Dünyalık yürüyüşlerde, duasız kalpler hazırlanır
Ve eğer onun yaşamı devam ediyorsa, yaşıyor görünüyorsa
Duacı olmaya çalışacak
O, bu çalışmayı çoğalttığı zaman, hiç bir sefer yoksun olmayacak
Davet edilmeyen güçler göz kamaştırıcı filmi parçalayacak
Nadiren mutluluk gözyaşları karanlık oluşturdu
Gözler tanımaya başlar
Fakat sen vereceksin ya da akşam kutsayan duygusal bakışa sabre-
deceksin
Yani, senin kutsallığınla, mütevazı duacı
Sabah ve geceye yaklaşırsın

---

240 | db

Bu şiir, birçok kimseye ilham kaynağı olmuştur. –Onu ilk beğenenlerden birisi Tennyson’dur. O, hiçbir şüphesi bulunmayan samimi kimseler tarafından beğenilmiştir ve onun dikkate değer bir inceliği vardır. Tanrı’yı açıkça ikinci tekil şahıs olarak ifade eden duada, Tanrısallığın dile getirilmesinin imkânını reddediyor görünen bu şiir, öncelikle ve açıkça bir paradokstur. Tanrı’dan daha önce ruhu derinliklere götüren bu nedir ki, duanın geleneksel tariflerinden birinde, “Akıl ve kalbi Tanrı’ya yükseltme”dir. Bundan dolayı şair ifade edilme anında olsa bile, insan duasının sınırlarının farkında olan bir duacı ruhun açığa çıkardığı andaki sözlü bir dua pratiğine dil uzatmıyor.

Özellikle ilk iki dörtlük, kendi sanatlı yapısı içerisinde gelenekçi Hıristiyanlar tarafından tereddüt etmeksizin ifade edilebilecek olan bir dua olarak ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz bu dörtlükler Tanrısallık

bilincimizin üst kaynağı olan harici vahiyden ziyade, ruhani bir aydınlığı ifade eden bu geleneklerle uyumludur. Ancak ilk kıtanın son iki mısrasındaki aliterasyon yoluyla yapılan ciddi yavaşlama, şiirin baş tarafını dikkat çekici bir şekilde ayinsel bir anlatıya uygun hale getirmektedir.

Dörtlüğün ikinci bölümü, daha keskin bir şekilde, Tanrı'nın tanımlanamazlığı ve ruhaniliğine ait geleneksel temayı işlemektedir. Tanrı ruhani olduğundan, insan gözüyle görülemeyeceği gibi, o tahayyül de edilemez. Tanrı dile getirilemez olduğundan, onun tabiatı dil ile ifade edilemez ve kavramsal olsa bile herhangi bir insanî düşünce tarafından anlaşılabilir. Böylece birçok geleneksel teolog, şiirin duygusal yönü hakkında hemfikirdir. Peki, ama sonuç gönül gözünün kapatılması ve gönül dilinin susturulması mı olmalıdır?

Tanrı'nın dile getirilmesi, Clough tarafından mantıksal olduğu kadar ahlâkî bir unsur olarak ortaya konulmuştur. İnsanoğlu Âdem'in hayvanları adlandırdığı gibi Tanrı'yı adlandırmaya çalışmamalı, çünkü adlandırma gücün ifade edilmesidir; Tanrı kendini Musa'ya bildirdiğinde, bunu bir isim vermeği reddetmek suretiyle yaptı. Tanrı'yı isimsiz bırakmak, onu inkâr etmekle aynı şey değildir; tam tersine bu küfre neden olabilecek bir sahipliği reddettir.

Samimi bir agnostisizm daha edebî bir açıklama istemez.

